

Klír, Tomáš

Půdorysná osnova

In: Klír, Tomáš. *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*. Klápště, Jan (editor); Měřínský, Zdeněk (editor). Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2008, pp. 150-152

ISBN 9788073082512

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/127500>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

26. PŮDORYSNÁ OSNOVA

(srv. kap. 31–33)

26.1. Úvod

U nové lokace velké sídelní formy lze předpokládat společné a jednorázové vyměření dvorových parcel jednotlivých usedlostí. Původní sídelní koncept mohl být modifikován během skutečného rozměření v terénu, a to vlivem konkrétních přírodních podmínek nebo sociálně-kulturních souvislostí.

Různě komplikovanou realizací ideálního konceptu vznikala primární sídelní forma, jejíž další vývoj mohl směřovat do různou měrou odlišných druhotných podob. Stav těchto sekundárních forem lze poprvé zachytit až na nejstarších podrobných plánech. Ty ukazují podobu sídel v jediném krátkém okamžiku. Relikty zaniklých vesnic takový pohled neumožňují. I když pomíneme přirozenou fragmentárnost a různou reprezentativnost, pak povrchové tvary slučují více časových a vývojových horizontů. Odráží nejen podobu původní primární sídelní formy, ale také její často komplikované počátky a pozdější vývoj.

Cílem této kapitoly je rozpoznat pro zaniklé Kří (i) ideální sídelní koncept, primární sídelní formu a (ii) její druhotný vývoj. Jistým vodítkem mohou být druhotné tvary sesterských Lhot v 18. století a další analogie (kap. 38). V prvním kroku potřebujeme rekonstruovat velikost návěsního prostoru a dvorových parcel, zatím bez rozlišení případných vývojových horizontů.

26.2. Návěsní prostor

Prostor návsi se rýsuje poměrně zřetelně jako proluka mezi dvěma řadami povrchových tvarů, která je dlouhá na západě 825m a na východě 800m. Šířka se

pohybuje mezi ca 95–100m. Ve skutečnosti nelze šíři návsi spolehlivě stanovit, neboť stavby jednotlivých dvorů nemusely přiléhat přímo k návěsní čáře. To také naznačuje žlab obj. 70, terénní stupně obj. 58, 112 a sníženina obj. 143A. Šíře návsi by pak byla po obou stranách asi o 5–10m nižší, tedy 80–90m.

Existenci volného prostoru před štíty staveb dokládají (i) plány novověkých vesnic, včetně pro nás klíčových Lhot (obr. 55–56), a (ii) pro středověk také některé odkryvy nebo průzkumy zaniklých středověkých vesnic, kde se dochovalo jasné vymezení parcelních hranic (Svidna). V těchto případech lze volný prostor sledovat jen u části dvorů. Pokud byl takový volný prostor součástí sídelního konceptu a primární sídelní formy, pak jej zvýšenou měrou může ukazovat právě krátce existující Kří, neboť u délce žijících lokalit postupně mizel a byl zastavován. Takový vývoj sídelní formy lze sledovat ve středním Švábsku (srv. kap. 29). U vesnice Neumünster došlo k posunu linie návsi roku 1799 a 1823. Před frontovými stavbami všech dvorů tak vznikl volný prostor, do něhož se druhotně rozrůstala zástavba (Fehn 1966, 19, Karte 1).

26.3. Dvorové parcely

26.3.1. Šířka dvorových parcel

Po obou stranách návsi lze hledat pravidelněji vyměřená čela parcel. O jejich minimální šířce lze uvažovat podle vzdálenosti reliktních staveb v rámci jednoho dvora. Hodnoty je třeba vnímat s přiměřenou tolerancí – s ohledem na deformaci způsobenou geomorfologickou degradací reliktních staveb. Skutečná šíře čelní zástavby mohla být o ca 5m nižší. Z přiložené tabulky 26.01 je patrná nápadná kumulace hodnot kolem 22–

Tab. 26.01. Maximální šíře čelní zástavby dvorových parcel podle vzdálenosti reliktních staveb.

Usedlost (dvůr)	3	4	5	7	12	18	19	22	24	25	26	27	28
Šíře (m)	25	22,5–25	25	25	22,5	22,5	22,5	27,5	17,5	22,5	28,5	25	27,5

Pozn.: Měřena pouze čela spolehlivě identifikovaných dvorů, které pravděpodobně představují horizont blízký konci sídelních aktivit.

25m (9 ze 13 údajů). Krajní hodnoty představuje minimální šíře 17,5m a maximální 28,5m.

Skutečnou šířku dvorových parcel lze odvodit v případě hromadného seskupení alespoň tří dvorů. Šířku parcely totiž ukazuje prostřední z nich. V areálu Kří to dovoluje pouze shluk XIII. I přes hypotetické vyčlenění dvorů lze pro dvůr usedlosti č. 27 uvažovat o parcele široké 39m. Další indikací pro šíři dvorové parcely je maximální vzdálenost objektů v rámci izolovaných dvorů. U dvora č. 25 je to 40m, v ostatních případech méně.

26.3.2. Hloubka dvorových parcel

Problematické zůstává vymezení hloubky dvorových parcel. Vlastní zástavba se od čela návsi vzdalovala nejvýše 37,5m (dvůr č. 5, 21), okraje sníženin vykazují podobné maximální hodnoty – 37,5–40m (dvůr č. 2, 25, 27). Ve vzdálenost ca 40m od návsi lze proto očekávat konec vlastního dvora. Problémem zůstává určit hloubku a plochu navazujících zahrad a průběh obvodu vesnice, u něhož lze předpokládat jasné vymezení nějakými stabilizujícími prvky jako byl plot, val, příkop, cesta atd.⁷³ V případě Kří může hloubku zahrad naznačovat délka vodní nádrže při motte, která sahá až do vzdálenosti 80m. Původní hranici může indikovat také stará lesní cesta, která běží východně od areálu ve vzdálenosti 80–100m. V těchto místech lze pak hledat počátek vlastní pluziny.

Návaznost záhumenicových parcel na příslušné dvory mohla vést, a to i přes stabilizující prvky, k posunům obvodové hranice. Tyto změny nejlépe dokumentují sekundární sídelní formy představované Lhotami. Tam, kde probíhaly regresivní procesy, mohly zahrady přiléhat k dvorové zástavbě nikoliv hloubkově, ale bočně. Pak se také záhumenicové pole mohlo posunout hlouběji (obr. 55, 2). V případě opačného progresivního vývoje se naopak zahrady protahovaly na úkor polí (obr. 55, 1, 4).

Problém má obecnější aspekt související se zonací a nestejným statusem různých ploch v rámci vesnice. Parcely vymezené jako součást „intravilánu“ měly jiné majetkovo-právní postavení než parcely v pluzině. Parcely sice vždy náležely konkrétní usedlosti, ale zatímco využití soukromých ploch uvnitř, např. zahrad, bylo libovolné, tak v pluzině mohlo být omezeno a vázáno nutnou kooperací zemědělských činností (např. Becker 1998, 185ff.). U vesnice, kde převažovaly regresivní sídelní procesy a extenzivní úhorové soustavy, tak mizel důvod pro stabilitu obvodového vymezení. To sice zůstávalo, neboť si uchovávalo vysoký právní význam, ale jeho průběh se mohl měnit s ohledem na

praktickou potřebu. Pro Kří tak není důvod předpokládat důsledně stabilní obvodové vymezení.

26.4. Sídelní koncept a podoba primární půdorysné formy

Na úrovni hypotézy lze pro Kří předpokládat vysoce pravidelnou dispozici s protáhlou obdélnou návsi a přímou obvodovou čarou. Pravidelný tvar nás vede k představě o důsledné realizaci ideálního sídelního konceptu, se kterým spojujeme primární parcely jednotné velikosti. Ty by byly široké ca 40m a stavby na nich uspořádány do podoby pravidelného paralelního dvora s čelní stranou širokou ca 18–24m (relikty 22–28m) a hloubkou ca 35–40m. Na dvůr mohla navazovat přidružená plocha zahrad do hloubky dalších ca 80–90m. V tomto případě lze v západní řadě očekávat maximálně 20 dvorových parcel a ve východní 18 plus 2,5x širší parcelu pro dvůr s vodní nádrží a motte. V západní řadě mohl být počet parcel nižší, neboť nevíme, do jaké míry mohl situaci ovlivnit dosud nelokalizovaný dvůr faráře. Mimo řady se mohly nacházet další 2–3 dvory (dvůr č. 16–18), které uzavíraly náves ze severu. Původní lokace proto mohla počítat s dvory ca 40 poddanských usedlostí, se dvorem drobného šlechtice a faráře.

Diskuse: K variantnímu primárnímu půdorysu by vedla představa o rozdílně velkých parcelách poddanských usedlostí různých šířek (ca 30–60m). Museli bychom pak uvažovat o vyměření, které citlivě respektovalo např. přírodní podmínky nebo sociální heterogenitu nově osedlých. Širší dvorové parcele by totiž odpovídala také širší záhumenicová parcela. S úplnou jistotou tuto možnost vyloučit nelze.

V tom případě bychom sice dospěli ke stejnému počtu usedlostí, ale zásadně by se lišila naše interpretace, neboť bychom pak nedokázali odlišit primární sídelní formu od sekundárního vývoje. Můžeme ovšem uvést několik důvodů, které snižují pravděpodobnost tohoto variantního výkladu.

Prvým důvodem je forma dvorů v zaniklém Kří. Uspořádání staveb v rámci dvora, pokud bylo možnou soudit, bylo jednotně koncipované, paralelní a sevřené. Variabilita přírodních podmínek (a snad i sociální diferenciací, *kap. 30*) by se přitom měla odrazit i zde. Dále můžeme argumentovat i nepřímou výpovědí soudobých písemných pramenů, které pro pozdní lokace dokládají vyměřování „vysokých“ sídelních forem (tj. jednotně velkých usedlostí), nikoliv „základních“ (srv. *kap. 11; 29*). Z těchto důvodů se přikláníme k prvé interpretaci primární vysoké formy. Povrchové tvary její podobu odráží již zkrlesně, neboť zahrnují také sekundární sídelní vývoj.

⁷³ Z archeologických dokladů vymezení srv. Biermann 2005; Bálek – Unger 1996, zvl. Abb. 2; Měřinský 1982, obr. 6.

26.4.1. Vztah dvorových parcel a plužiny

Srovnání rekonstruovaných šířek dvorových parcel a čela jejich zástavby ukazuje rozdíl ca 10–20m. Otázkou je, proč dvory nezaujaly celou šířku parcely.⁷⁴ Přírozené vysvětlení se nabízí v odlišných požadavcích kladených na šíři hloubkově orientovaného dvora, pro který byla šíře ca 20–25m pravděpodobně optimální, a přiléhající pásové záhumenicové parcely s optimální minimální šíří ca 31–40m (srv. Müller-Wille 1962, 298). S vyšší šíří dvora by neúčelně rostla velikost dvorového prostranství a vzdálenost mezi jednotlivými stavbami. Rozdíl mezi šíří parcely a dvora se proto může řadit mezi důležitá svědectví o provázanosti půdorysné osnovy vlastního sídliště a plužiny.

26.5. Druhotný vývoj

Je nesporné, že původní lokační záměr nebyl nikdy v úplnosti naplněn, neboť některé primárně vyměřené parcely nenesou žádné známky sídelních aktivit. Ke 40 hypotetickým parcelám tak můžeme přiřadit relikty ca 32 poddanských dvorů. Ty nemusely být současné. Vývoj sídla jako celku směřoval k redukované sídelní formě.

Pro půdorysná řešení, ke kterým náleželo také Kří, dokládá sídelní geografie dvě varianty regresivních procesů. Pokud na dvorové parcely navazují záhumenicová pole, půdorys se rozvolňuje a návěs zůstává zastavěna po celé délce (srv. sesterské Lhoty, Born 1977, 90, 139). Pokud není půdorysná osnova s plužinou provázána, pak se dvory soustřeďují při střední části návěs (tab. 10; Krenzlin 1952, passim, zvl. Abb. 1, 2, 16). Zaniklé Kří můžeme řadit k prvé variantě.

V kapitolách 6. a 31.4.5. bylo demonstrováno, že sídelní vývoj má složitější průběh, a že regresivní a progresivní procesy se nevylučují a mohou probíhat zároveň. I když lokace přecenila zemědělský potenciál zázemí a vesnice se jako celek redukovala, mohly se v některých jejích částech dvorové parcely dělit, zmenšovat a zahušťovat, zatímco v jiných částech mohl vývoj probíhat opačně. Z volnější nebo hustší

lokální distribuce reliktní proto nelze jednoduše soudit o charakteru převažujících sídelních procesů.

V každém případě nastíněné modely dovolují asi nejvíce adekvátní interpretaci povrchové situace v areálu Kří. Zde dokumentujeme jak úzké, tak široké dvorové parcely, jejich nahuštění a zároveň rozvolnění. Vesnice mohla procházet obdobími růstu i stagnace. V jejich rámci mohlo probíhat současně jak dělení, tak slučování usedlostí a jejich dvorů. Růst můžeme předpokládat především pro období počáteční realizace záměru, který se ještě mohl zdát reálný, zvláště pokud se v zemědělských výnosech začaly odrážet lokální minerálně bohaté nivní a rašelinné sedimenty odvodněných ploch.

Konkrétní průběh sídelního vývoje v areálu Kří nelze sledovat, ale definitivního zániku se jistě nedočkaly všechny usedlosti (srv. kap. 22). Dlouhodobé sociální úhory musely vytvářely dynamické prostředí, a tak působit změny rozložení dvorové zástavby v rámci původně pravidelné půdorysné osnovy. Rozvolnění sídelních aktivit přitom ještě nemuselo vést ke změnám majetkové parcelace. Ta mohla stále zůstat zachována v původní podobě, o které distribuce povrchových tvarů nese jen dílčí svědectví.

26.6. Závěr

Sídelně-geografické modelové úvahy nelze zobecnit, neboť se týkají pouze velkých a normových sídelních forem s několika desítkami usedlostí, mezi které však jistě patřilo i zaniklé Kří. Původní sídelní koncept počítal s rozlehlou obdélnou návěsí (800 × 80–100m) zastavěnou ze tří stran dvorovými parcelami o šířce ca 40m. Do půdorysu byl plánovitě včleněn také dvůr drobného šlechtice s motte a vodní nádrží. Kostel a dvůr faráře zatím nebyly spolehlivě lokalizovány.

Původní počet ca 40 dvorových parcel poddanských usedlostí nebyl nikdy naplněn. Pozůstatek sídelních aktivit za celou dobu existence vesnice představují relikty ca 32 dvorů, které nemusely být současné. Z toho důvodu lze uvažovat o vývoji sídla směřujícího k redukované podobě, o dlouhodobých sociálních úhorech, rozkolísání v rozložení zástavby a obvodového vymezení.

74 Podobnou situaci lze doložit i na jiných lokalitách. Ve Svidně se šíře parcel pohybovala v jižní řadě mezi ca 15–30m. Severní řada ukazuje hodnoty vyšší, a to až 40–42m, ovšem některé domy jsou zde orientované podélně, nikoliv hloubkově. I přes to čelo dvora nedosahuje maximální šíře parcel (usedlost 3, 10, 11; Smetánka – Klápště – Richterová 1979, 426; Smetánka 1988, 32–37). Dalšími příklady by bylo možno pokračovat, zvláště příklady pravidelných dvorů ze Mstěnic (Nekuda R. 1997) nebo pravidelnými i hromadnými formami z Bystřece (Belcredi 2006). Ve Mstěnicích jednotlivé dvory k sobě těsně přiléhaly, a proto mohou indikovat minimální ještě únosné šíři. Bystřec ukazuje příklad opačný, spíše maximální velikost dvorového prostranství. Proto je také bližší situací v areálu Kří.